

ВІДГУК
офіційного опонента
на дисертацію Харченка Андрія Олександровича
«Психологічні особливості структури травматичного емоційного
досвіду у демобілізованих учасників бойових дій в Україні»
на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук
із спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології

За останні десятиліття в світовій науці різко зросла кількість науково практичних досліджень, присвячених травматизації і посттравматичному стресу. Можна говорити про те, що дослідження в області травматичного стресу і його наслідків для людини виокремилися в окрему самостійну міждисциплінарну область науки. У нашій країні, незважаючи на високу актуальність цієї проблеми, її розробка перебуває на початковій стадії, коли окремі наукові колективи психологів і психіатрів займаються її вивченням. В Україні знання серед населення про посттравматичний стресовий розлад знаходиться на низькому рівні не тому, що немає доступу до даних, а тому, що багато людей просто не прагнуть це пізнавати. Окрім того, досить часто саме посттравматичний стресовий розлад розцінюється як ганебна слабкість характеру, яку не варто обговорювати. Навіть відносно дорослі, в тому числі й військові, транслиують ідею, що не потрібно обговорювати те, ніби війна або катастрофа мають важкі травмуючі впливи на подальше життя. У середовищі військовослужбовців, навіть після участі в бойових діях, спостерігається відторгнення лікування у психотерапевта, а тим більш у психіатра. Набагато частіше спостерігається тенденція зловживання алкоголем, як засобу «лікування» пережитої травми.

Такі розмірковування щодо заявленої теми, ще раз підкреслюють її актуальність і незрівняний практичний контекст, адже автором розроблено рекомендації щодо діагностики та психокорекції травматичного емоційного досвіду демобілізованих учасників бойових дій з постстресовою психологічною

дезадаптацією (ППД), завдяки яким демобілізовані відновлюють психічні функції і систему взаємовідносин, які дають змогу успішно вирішувати життєві завдання і функціонувати в мирному соціумі. Ще потрібно зазначити, що у дисертаційному дослідженні Харченко Андрія Олександровича, постає необхідність виявлення особливостей структури інфантильного травматичного досвіду та особистості демобілізованих учасників бойових дій в Україні з ППД, їх структурних особливостей емоційної сфери, особливостей структури мотиваційно-сміслової сфери, особливостей прояву тілесних маніфестацій травматичного досвіду та визначення особливостей когнітивної репрезентації травматичного досвіду демобілізованих учасників бойових дій в Україні з ППД.

Безпосередньо у даному дослідженні поставлено за мету – визначити структурні особливості організації травматичного емоційного досвіду демобілізованих учасників бойових дій в Україні з ППД. Автор послідовно конкретизує об'єкт і предмет, а також завдання дослідження. Наукова новизна відрізняється чітко сформульованими положеннями щодо досягнень автора, а саме: дисертантом виявлено особливості інфантильного досвіду демобілізованих з ППД, які переживають наступні типи травм: покинутості, приниження, несправедливості; феномен «злипання» зазначених травм, що призводить до потенціювання психічного напруження, до зростання їх потенційної патогенності; описано структурні особливості організації емоційної сфери демобілізованих учасників бойових дій (домінування емоцій тривожно-депресивного та гостро-негативного спектру, «злипання» негативної емоційності стеничного та астеничного кола; деструктивна конотованість позитивних емоцій «радості» та «здивування»; потенціювання негативної емоційності; втрата ресурсності «гніву», контамінованого «страхом»; існування «наскрізних» емоцій страху, гніву, горя та сорому, які стають стрижневою характеристикою емоційної сфери).

Приємне враження справляє правильність структурування роботи, визначеного дослідницькою логікою та поставленими завданнями. Зазначена теоретико-методологічна база відрізняється фундаментальністю психологічних

підходів та положень, на які опирався автор, де по-особливому виокремлюється концепція травматичного стресу, концепція бойового стресу, психоаналітична теорія травми, концепція постстресової психологічної дезадаптації, теорії травматичного емоційного досвіду.

У теоретичній частині дослідження (перший розділ – «Психологічні концептуалізації структури травматичного емоційного досвіду») проведено аналіз наукової літератури із зазначеної проблематики, а саме ретельно проаналізовано категоріально-понятійні конструкти «психологічна травма», «інфантильна травма», «актуальна (бойова) травма». Детально розглянуто концепції травматичного емоційного досвіду та особливості організації травматичних емоцій. Заслуговує на увагу логіка наукового аналізу феноменології травматичного емоційного досвіду, починаючи з праць М. Массейєма, який пояснює його через процес емоційного зачеплення, що представляє собою негативний емоційний компонент, утворений шляхом реалізації здатності несвідомого об'єднувати однотипний досвід. Інтерпретаційне вбудовування феномену травматичного емоційного досвіду у систему наукових напрацювань О. Кочаряна, робить презентоване дослідження концептуально струнким в плані пояснення негативних емоцій. Такі емоційні утворення можуть дрейфувати по емоційному досвіді. При цьому травматичний досвід утворюється шляхом сумування інфантильного та актуального травмування. Потенціал травматичного емоційного досвіду, маючи негативний характер впливу, може ініціювати виникнення тих чи інших захворювань, самі емоції, при цьому, мають певну здатність «заморожуватися» в пам'яті та зберігатися в тілесності. У цьому розділі також розглянуто феноменологію постстресової психологічної дезадаптації на клінічному та субклінічному рівнях; та методи психологічної роботи з травматичним емоційним досвідом, де особливо поставлено акцент на емоційно-фокусованій психотерапії, техніках клієнт-центрованої психотерапії, психокаталізу, когнітивної психотерапії та систематичної десенсибілізації.

Проведений аналіз логічно підводить автора до проведення емпіричного дослідження, методично-процедурне забезпечення якого представлено у другому розділі «Характеристика вибірки, організація та методи дослідження».

Дослідницька вибірка сформована у відповідності до поставлених мети та задач. Вона відповідає вимогам щодо репрезентативності відносно генеральної сукупності та об'єму вибірки. Вибірка розподілена на дві групи за принципом наявності чи відсутності виражених ознак постстресової психологічної дезадаптації. Наявність ППД підтверджувався результатами за Міссісіпською шкалою та суб'єктивного оцінювання психологічних ознак ППД. До кожної з груп увійшло по 100 осіб середнього віку – демобілізованих учасників бойових дій в Україні. Для чистоти дослідження проводився ретельний відбір щодо безпосередньої участі у бойових діях, в яких передбачається бойові зіткнення із супротивником, а не лише досвід перебування в зоні бойових дій та відповідний статус.

Запропоновані методики дають змогу повною мірою реалізувати мету та завдання дослідження й виявити всі особливості структури травматичного емоційного досвіду демобілізованих учасників бойових дій. Всі методики розподілені на декілька груп. До першої належать методики, спрямовані на виявлення особливостей структури травматичного інфантильного досвіду, друга група – методики для виявлення структурних особливостей емоційної сфери, третя - особливостей структури мотиваційно-сміслової сфери, четверта - тілесних маніфестацій, п'ята – когнітивних репрезентацій травматичного досвіду.

Андрій Олександрович продемонстрував знання у використанні методів математико-статистичної обробки результатів дослідження, а саме ним використано методи: перевірки достовірності відмінностей зв'язаних вибірок (Т-критерій Вілкоксона), для перевірки достовірності відмінностей незв'язаних вибірок (t-критерій Ст'юдента, ϕ -критерій кутового перетворення Фішера, U-критерій Манна-Уїтні), кореляційний аналіз (τ - Кендалла; W-коефіцієнт конкордації Кендалла) та факторний аналіз (метод головних компонент,

обертання Varimax). Даний підбір методів математичної статистики, дозволив провести обробку та інтерпретацію результатів дослідження з виявленням всіх можливих варіацій співвідношень між ними.

Проведений кількісний та змістовний аналіз складових емоційної схеми травматичного досвіду демобілізованих учасників бойових дій в Україні з ППД презентований у третьому розділі дисертації «Структурні особливості травматичного емоційного досвіду демобілізованих учасників бойових дій в Україні з ППД».

Дослідником встановлено, що у демобілізованих учасників бойових дій з ППД в інфантильному досвіді виявлено більш високий рівень травматизації за покинутістю, приниженням та несправедливістю, що є підґрунтям надвразливості до актуальних травм, пов'язаних з участю у бойових діях. Ці особливості структури інфантильного досвіду є підтвердженням запропонованої О. Кочаряном концепції «повторного удару». Доведено, що специфіка захисту від стресової ситуації залежать від особливостей інфантильного травматичного досвіду та характерологічних реакцій-утворень на них, серед яких виокремлено такі форми захисної поведінки як перебування в ролі жертви; переживання самотності; «синдром повтору» - присутність бажання повернутися до травматично забарвлених подій; небажання ділитися власними емоціями; звинувачення оточення в тому, що покинули; відповідальність за щастя та благополуччя інших людей; гостре переживання втрати близької людини; відчуття сорому та приниженості за власні вчинки; надмірне прагнення довести всім свою надійність; впевненість в тому, що зусилля не оцінені гідно оточуючими; відчуття використаності; прагнення до досконалості, відповідності правилам; категоричність; страх помилки.

Досліднику вдалося виявити в захисній поведінці демобілізованих учасників бойових дій з ППД феномен «злипання» стратегій, характерних для інфантильних травм покинутості, приниження та несправедливості. В структурі інфантильного травматичного досвіду демобілізованих учасників бойових дій з ППД виявлено феномен «взаємопотенціювання» травм покинутості,

приниження та несправедливості, що пов'язано з їх «злипанням». Більш того, кожна з травм, в залежності від специфіки життєвих ситуацій, можуть актуалізуватися більш виражено та займати домінуюче положення в цій структурі через відповідні травматичні переживання. Зазначена феноменологія обумовлює зростання стресовразливості шляхом поєднання багатьох складових емоційного досвіду, а саме: емоційний голод, безпорадність, незначимість, сум, страх, самотність, зневіра, сором, нікчемність, вина, відраза, ганьба тощо.

В емоційному досвіді демобілізованих учасників бойових дій з ППД суттєво більш виражені: горе, гнів, презирство, страх, сором, провина. Виявлена «закритість» радості значно знижує ресурсний потенціал демобілізованих учасників бойових дій у зв'язку з дією принципу реципрокності у функціонуванні емоційної сфери.

Травматичний досвід складається з первинних та вторинних заторних переживань чи емоцій. Первинні заторні переживання є більш ранніми утвореннями, на які нашаровуються, зумовлені ними вторинні заторні переживання. Індeksi вторинних заторних емоцій, а саме: гострих негативних (горе, гнів, відраза та презирство) та тривожно-депресивних (страх, сором та провина) емоцій суттєво більш виражені у демобілізованих з ППД, що свідчить про переважання у них емоцій тривожно-депресивного та гостро-негативного спектру.

У смисловій сфері демобілізованих з ППД виявлено феномен «тотального розчарування», адже ці демобілізовані не бачать перспектив в теперішньому та майбутньому та розчаровані в минулому. Виявлено феномен «злипання» між собою майже всіх смислових орієнтацій, жодна з яких не є ресурсною для цієї структури. Виявлено феномен «зниження відповідальності за себе та свій життєвий процес», оскільки параметр «локус контролю – Я» у демобілізованих з ППД є непов'язаним із всіма компонентами смислової сфери, крім параметру «цілі в житті»; феномени «смислової дифіцитарності» та «контамінації мотивів».

Для мотиваційної сфери демобілізованих з ППД характерним є «феномен мотиваційного послаблення», що полягає в контамінації мотивів з високим вираженням тих мотивів, які мають низький рівень вираження, позбавляючи, таким чином, ресурсності всю сферу в цілому.

Завершальним акордом дисертації виступив четвертий розділ «Рекомендації з психологічної діагностики та корекції травматичного емоційного досвіду у демобілізованих учасників бойових дій в Україні з ППД», у якому подано рекомендації для фахівців-психологів громадських організацій та закладів, що займаються ресоціалізацією, реабілітацією, психологічною корекцією демобілізованих учасників бойових дій з ППД.

Для проведення діагностики особливостей структури травматичного емоційного досвіду демобілізованих в Україні з ППД дисертантом рекомендовано використання наступних технік: імагінальна техніка, сократичний діалог, робота з мовними прредикатами, вільний асоціативний ряд. Для психокорекційної роботи рекомендуються техніки клієнт-центрованої психотерапії, психокаталіз за Єрмошиним А., TRE - Trauma & Tension Releasing Exercises за David Berceci, техніки когнітивно-поведінкової психотерапії. Досить вдалим є наведення прикладів з їх використанням.

Наукові положення та результати емпіричного дослідження пройшли апробацію на наукових та науково-практичних заходах. Обґрунтовані автором положення і рекомендації впроваджені у психологічний напрямок роботи громадських організацій та у навчальний процес при підготовці студентів психологічних спеціальностей.

Результати дисертаційного дослідження знайшли належне відображення у публікаціях автора, зокрема, у 5 статтях у фахових психологічних виданнях (1 – у міжнародному періодичному виданні) та 1 у апробаційних матеріалах.

Сформульовані у дисертації висновки відбивають основні положення, які впливають з теоретичного та емпіричного дослідження проблеми. Окреслені перспективи подальшого дослідження проблеми вміщують цікаві наукові напрямки вивчення заявленої проблеми.

Зміст автореферату відповідає змісту дисертації.

Зупинимося на таких питаннях, що видаються дискусійними чи викликають зауваження:

1. Робота присвячена вивченню ранніх емоційних схем. Виникає питання, чому Вами не застосовано методик аналізу ранніх дезадаптивних схем Дж. Янга?

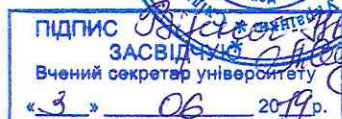
2. Залишається не до кінця з'ясованим вплив ранніх травм на переживання актуальної травми. Було б доцільно показати роль ранніх травм у виникненні актуальної травми.

3. Надані тілесні маніфестації травматичного досвіду (як проблеми з тілом) є неспецифічними соматичними ефектами, і є показником нервово-психічної напруги. Тобто, не виявлені специфічні соматичні ефекти емоційної схеми демобілізованих з ППД.

4. Чим обґрунтовано вибір методики для діагностики особливості тілесних маніфестацій травматичного досвіду (існує велика кількість діагностичного інструментарію).

Однак, попри висловлені зауваження та побажання, потрібно зазначити, що дисертаційне дослідження Харченка Андрія Олександровича «Психологічні особливості структури травматичного емоційного досвіду у демобілізованих учасників бойових дій в Україні» є цілісним і завершеним науковим дослідженням, відповідає основним вимогам, що висуваються до написання кандидатських дисертацій, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології.

Доктор психологічних наук, професор,
декан факультету психології та соціології
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки

Ж.П. ВІРНА